

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

Paweł Lesiński

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

ORCID: 0000-0001-6522-3625

pawel.lesinski@umcs.pl

Problematyka praw obywatelskich w świetle poglądów Roberta von Mohla

ABSTRAKT

Główny cel niniejszego artykułu polega na dowiedzeniu tezy stanowiącej, że rozumienie idei praw obywatelskich w poglądach Roberta von Mohla klasyfikuje go jako przedstawiciela umiarkowanego niemieckiego wczesnego liberalizmu. Pierwsza część opracowania obejmuje omówienie uwarunkowań społeczno-politycznych ziem niemieckich od początków XIX w. do wydarzeń Wiosny Ludów. Stanowi ona tło dla następujących dwóch części. Skupiono się w nich na analizie poglądów niemieckiego uczonego na pojęcie obywatela w kontekście idei *Rechtsstaat* oraz na prawa zasadnicze (w których zawierały się prawa obywatelskie i polityczne). W artykule dowiedziono, że von Mohl był myślicielem wybierającym drogę „złotego środka” w odniesieniu do pozycji obywateli w państwie. Z jednej strony, zgodnie z dominującym w ówczesnym niemieckim liberalizmie poglądem, przewidywał on szeroki katalog praw obywatelskich w państwie, z drugiej zaś obca mu była idea powszechnych praw politycznych, ich wykonywanie ograniczone było bowiem u von Mohla cenzurem.

Słowa kluczowe: Robert von Mohl; niemiecki wczesny liberalizm; państwo prawne; prawa obywatelskie; Wiosna Ludów

WPROWADZENIE

Założeniem niniejszego artykułu jest wykazanie tezy stanowiącej, że postrzeganie idei praw obywatelskich przez niemieckiego uczonego Roberta von Mohla nakazuje klasyfikować go jako przedstawiciela umiarkowanego niemieckiego liberalizmu pierwszej połowy XIX w. Dla realizacji tego celu przedstawiono sytuację prawno-polityczną ziem niemieckich od początków XIX w. do wydarzeń Wiosny Ludów¹. Następnie analizie poddano Mohlowskie rozumienie pojęcia obywatela w kontekście sformułowanej przez niego idei *Rechtsstaat*. Całość kończy analiza katalogu praw obywatelskich właściwych dla idei państwa prawnego przedstawionej przez von Mohla².

UWARUNKOWANIA PRAWNO-POLITYCZNE ZIEM NIEMIECKICH W PIERWSZEJ POŁOWIE XIX W.

Pierwsza połowa XIX w. (nazywana w niemieckim dyskursie naukowym określeniem *Vormärz*) była burzliwym okresem w historii Niemiec. Upadek I Rzeszy Niemieckiej, wojny

¹ Na potrzeby artykułu pod pojęciem ziemi niemieckich, a także terenów niemieckich i obszaru niemieckiego rozumie się ogół państw niemieckiego kręgu kulturowego w pierwszej połowie XIX w.

² Wszelkie tłumaczenia cytatów oraz zwrotów z języka niemieckiego zostały dokonane przez autora artykułu. W tłumaczeniu pomocne okazało się polskie wydanie *Encyklopedii umiejętności politycznych*, którego przekład uwspółcześnił i opatrzył wstępem Adam Bosiacki. Zob. R. von Mohl, *Encyklopedia umiejętności politycznych*, t. 1–2, Warszawa 2003.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

napoleońskie, proces restauracji po Kongresie Wiedeńskim czy wreszcie rewolucja przemysłowa to tylko najważniejsze czynniki wpływające na każdy aspekt rozwoju sytuacji na ziemiach niemieckich. Poszczególne państwa niemieckie rozpoczynały wiek XIX jako monarchie absolutyzmu oświeconego, w których całość władzy przynależała władcy i jego aparatowi urzędniczemu. Ustrój większości państw niemieckiego kręgu kulturowego opierał się więc na idei *Polizeistaat*. U jej podstaw leżał postulat zapewniania przez monarchę możliwie jak najszerszej opieki swym poddanym, lecz w warunkach ich ograniczonej wolności³. W stosunku do Anglii i sąsiedniej Francji Niemcy były zacofane nie tylko pod względem gospodarczym, lecz także społeczno-politycznym. Arystokrację i chłopstwo cechował konserwatyzm oraz niechęć zmianom⁴. Dążenia do buntu, nawet jeżeli występowały, były skutecznie tłumione obawą przed negatywnymi skutkami rewolucji znanymi z Francji⁵. Pomimo tego na terenach niemieckich coraz popularniejsze stawały się idee liberalne niesione na ustach tłumu, który zdobył Bastylię. Wraz z rozwojem rewolucji przemysłowej i gospodarki kapitalistycznej rosła w siłę burżuazja. Z biegiem czasu jej przedstawiciele coraz głośniej domagali się liberalizacji zasad życia politycznego i społecznego. Między innymi za sprawą Immanuela Kanta i Wilhelma von Humboldta popularność zdobywała też idea *Rechtsstaat*⁶. Na wczesnym etapie jej rozwoju nie obejmowała ona jedynie postulatu działania państwa na podstawie i w granicach prawa, wyrażała bowiem sprzeciw wobec absolutystycznego *Polizeistaat*, niosąc ze sobą bagaż określonego systemu wartości⁷, który zakładał liberalizację życia politycznego i społecznego w policyjnych monarchiach absolutnych.

Jednym z wymiarów dążeń liberalnych na terenie niemieckim w okresie *Vormärzu* było również pojawienie się koncepcji tzw. praw zasadniczych (*Grundrechten*), praw człowieka (*Menschenrechten*) i praw obywatelskich (*Staatsbürgerlichen Rechten*)⁸. Należy jed-

³ *Polizeistaat* – w dosłownym tłumaczeniu państwo policyjne.

⁴ Mianem „konserwatywnych” określono w artykule nurty myśli społeczno-politycznej zakładające obronę tradycyjnych wartości, niechęć do zmian oraz przywiązanie do ówczesnego *status quo* w państwie. Natomiast przymiotnikiem „liberalny” określono postawy światopoglądowe dążące do zmian ówczesnego porządku społeczno-politycznego, afirmujące wolność jednostek oraz ich indywidualizm jako podstawy państwa. Zob. A. Heywood, *Klucz do politologii*, Warszawa 2008, s. 58, 61.

⁵ Z. Zieliński, *Niemcy. Zarys dziejów*, Katowice 2003, s. 113. Mowa tu chociażby o tzw. *Le Grand Terreur*. Zob. więcej: M. Stolleis, *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland*, München 1992, s. 43.

⁶ A. Bosiacki, *Z zagadnień koncepcji państwa prawnego w myśli niemieckiej XIX w.*, [w:] *Pro bono Reipublicae, Księga jubileuszowa Profesora Michała Pietrzaka*, red. P. Borecki, A. Czohara, T.J. Zieliński, Warszawa 2009, s. 44; M. Chmieliński, *Polityczna wizja społeczeństwa w poglądach Wilhelma Humboldta*, [w:] *Przez tysiąclecia: państwo – prawo – jednostka*, red. A. Lityński, M. Mikołajczyk, t. 3, Katowice 2001, s. 143; T. Paluszyński, *Historia Niemiec i państw niemieckich. Zarys dziejów politycznych*, Poznań 2006, s. 173.

⁷ M. Zmierzak, *Kształtowanie się koncepcji państwa prawnego (na przykładzie niemieckiej myśli polityczno-prawnej)*, [w:] *Demokratyczne państwo prawne*, red. H. Rot, Wrocław 1994, s. 3; A. Dziadzio, *Koncepcja państwa prawa w XIX wieku – idea i rzeczywistość*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2005, nr 1, s. 178.

⁸ A. Haratsch, *Die Geschichte der Menschenrechte*, Potsdam 2010, s. 46. Na potrzeby niniejszego artykułu ogół praw jednostek w państwie określany jest mianem praw zasadniczych. Więcej o rozwoju tzw. praw zasadniczych na terenie niemieckim w XIX w. oraz ich związku z ideą *Rechtsstaat* w: R. Wahl, *Rechtliche Wirkungen und Funktionen der Grundrechte im Deutschen Konstitutionalismus des 19. Jahrhunderts*, „Der Staat” 1979, vol. 18(3), s. 321–348; U. Karpen, *Die geschichtliche Entwicklung des liberalen Rechtsstaates: vom Vormärz bis zum Grundgesetz*, Mainz 1985, s. 35–36. Więcej o idei praw człowieka, jej znaczeniu i rozwoju w kontekście historycznym w: M. Maciejewski, *Początki koncepcji oraz regulacji praw i wolności człowieka do czasów oświecenia*, [w:] *Współczesne koncepcje ochrony wolności i praw podstawowych*, red. A. Bator, M. Jabłoński, M. Maciejewski, K. Wójtowicz, Wrocław 2013, s. 9–21; M. Merkwa, *U źródeł idei praw człowieka. Kształtowanie prawnych i filozoficznych podstaw koncepcji praw człowieka*, Lublin 2018.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

nak pamiętać, że liberalizm niemiecki był nurtem słabszym od swego angielskiego i francuskiego odpowiednika. Jego przedstawiciele nie dążyli więc do otwartego zerwania z tradycją absolutystyczną oraz przestarzałym porządkiem społecznym (tak jak miało to miejsce we Francji). Wobec tego w początkach XIX w. wszelkiego rodzaju wolności i prawa zasadnicze nie były wprowadzane w sposób rewolucyjny (oddolnie), lecz w powolnym procesie reformy państw absolutystycznych. Odbывała się ona za sprawą koncesji ze strony władców na rzecz poddanych⁹.

Wielopłaszczyznowości niemieckiego liberalizmu dowodzi też fakt podziału jego przedstawicieli w rozumieniu praw i wolności jednostek według dwóch nurtów. W pierwszym z nich dominowało tzw. naturalnoprawne, a w drugim tzw. pozytywnoprawne pojmowanie praw zasadniczych¹⁰. Przedstawicielem pierwszego nurtu był – pozostający pod wpływem idei Kanta – Karl von Rotteck. Istnienie praw zasadniczych wywodził on z norm prawa natury, starając się połączyć je z rzeczywistością państwa bazującego na idei *Rechtsstaat*. Prawa zasadnicze jednostek w państwie nie wynikały według von Rottecka z faktu posiadania obywatelstwa konkretnego państwa. Przynależały one natomiast jednostkom ludzkim jako takim, były niezależne od władzy państwa i wynikały z istoty człowieczeństwa¹¹. Najważniejszym z tych praw była niezbywalna wolność. Według przedstawicieli drugiego nurtu (wśród nich był także von Mohl) źródłem praw zasadniczych powinny być normy wynikające z prawa pisanego („pozytywnego”) związane z obywatelstwem. Opowiadali się oni więc za dokładnym określaniem przysługujących obywatelom praw zasadniczych w aktach normatywnych¹².

Mimo wywodzenia praw zasadniczych z różnych źródeł ideowych, ich treść była zasadniczo podobna. We wczesnym liberalizmie niemieckim oba nurty łączyły je również z ideą *Rechtsstaat*¹³. Państwo prawne rozumiane było jako państwo uosabiające i gwarantujące wolność indywidualną¹⁴. Konkretyzowała się ona w postulatach wolności obywatelskiej (*bürgerliche Freiheit*), wolności osobistej, wolności religii, wolności myśli i wolności przemieszczania się (*Freizügigkeit*). Mieszczkańsko-burżuazyjnego rodowodu idei *Rechtsstaat* dowodzi też odwoływanie się do swobody umów i działalności gospodarczej, równości wobec prawa oraz gwarancji i wolności własności¹⁵.

Jak dowodzi analiza praktyki ustrojowej państw niemieckich, to właśnie drugi z nurtów zwyciężył w procesie wprowadzania praw zasadniczych do ich ustrojów prawno-politycznych. W pierwszej połowie XIX w. za sprawą tzw. procesu pozytywizacji praw za-

⁹ A. Haratsch, *op. cit.*, s. 50.

¹⁰ G. Gozzi, *Rechtsstaat and individual rights in german constitutional theory*, [w:] *The Rule of Law History, Theory and Criticism*, eds. P. Costa, D. Zolo, Dordrecht 2007, s. 241. Na temat relacji między prawem natury a prawem stanowionym zob. M. Łuszczynska, *Prawo natury a prawo stanowione – dwa antagonistyczne ujęcia filozofii prawa*, „Annales UMCS sectio G (Ius)” 2005–2006, vol. 62–63, s. 87–108.

¹¹ G. Gozzi, *op. cit.*, s. 241.

¹² *Ibidem*. O całościach poglądów von Mohla zob. także: L. Dubel, *Robert von Mohl*, [w:] idem, *Historia doktryn politycznych i prawnych do schyłku XX wieku*, Warszawa 2012, s. 353–357.

¹³ R.-J. Grahe, *Meinungsfreiheit und Freizügigkeit. Eine Untersuchung zum Grundrechtsdenken bei Robert von Mohl*, Münster 1981, s. 53.

¹⁴ H. Zoepfl, *Grundsätze des allgemeinen und des constitutionell-monarchischen Staatsrechts*, Heidelberg 1846, s. 56.

¹⁵ E.-W. Böckenförde, *Staat, Gesellschaft, Freiheit, Studien zur Staatstheorie und zum Verfassungsrecht*, Frankfurt am Main 1976, s. 67.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

sadniczych doszło do ich wyraźnego oddzielenia od abstrakcyjnych idei praw człowieka. Prawa zasadnicze nie były więc ujmowane w ogólnych deklaracjach bazujących na ideach prawnonaturalnych. Nie odwoływały się one do bycia jednostką ludzką jako taką, lecz do faktu bycia obywatelem, a więc do więzi prawnej jednostki z państwem. Niemniej proces pozytywizacji praw zasadniczych można uznać za pierwszą próbę wprowadzenia zabezpieczeń obywateli przed nadużyciami ze strony władzy (władcy) w państwach niemieckich okresu *Vormärzu*¹⁶.

W efekcie procesu pozytywizacji praw zasadniczych uregulowania prawne tego rodzaju pojawiły się w ramach tzw. pierwszej fali lat 1818–1820 w konstytucjach państw południa Niemiec. Mowa tu o Bawarii, Badenii, Wirtembergii i Hesji. Brak było w tych aktach prawnych odniesień do abstrakcyjnie i szeroko ujmowanych „praw człowieka” (*Menschenrechte*). Funkcjonowały one na gruncie określania tzw. praw obywatelskich oraz politycznych (*bürgerliche und politische Rechte*)¹⁷.

Druuga fala to konstytucje państw wysuniętych dalej na wschód, jak Saksonia (1831), Brunszwik (1832) i Hannover (1833). Każda z nich zawierała katalog przynależnych obywatelom praw zasadniczych¹⁸. Pamiętać jednak należy, że wyżej wskazane prawa zasadnicze nadawane były przez samoograniczającego się monarchę. Realne było więc ryzyko, że mogą być przezeń odebrane lub ograniczone¹⁹. Mimo tego, że prawa te były zależne od decyzji władcy, stanowiły one krok w przód w procesie instytucjonalizacji praw, w których określano podstawowe sfery wolności obywateli. Wytworzył się również podział praw zasadniczych na prawa polityczne (odnoszące się do udziału w rządzeniu państwem) oraz stanowiące temat niniejszego artykułu prawa obywatelskie (odnoszące się do szeroko rozumianych swobód i wolności obywateli). Korzystanie z praw politycznych było ograniczone i nie przysługiwało *ex lege* wszystkim obywatelom, natomiast wszyscy korzystali z praw obywatelskich²⁰. W istocie równość praw politycznych postulowana była ówczasie tylko przez ruchy lewicowe. Liberalizm odwoływał się natomiast do potrzeby udowodnienia

¹⁶ R.-J. Grahe, *op. cit.*, s. 95. Warto zauważyć, że Anna Tarnowska określa ten proces mianem konstytucjonalizacji. Znaczenie jest jednak takie samo. Chodziło bowiem o ujęcie uprawnień i wolności zasadniczych w jasnych i precyzyjnych normach prawnych. Zob. A. Tarnowska, *Spory doktryny wokół procesu konstytucjonalizacji praw podstawowych w Niemczech w II połowie XIX wieku*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2015, vol. 8(2), s. 160–161.

¹⁷ Pojęcie *Staatsbürgerrechte* jest dziełem niemieckiego ruchu konstytucyjnego, odpowiednikiem *droits des Français* czy też *droits des Belges*, obecnych we francuskiej *Charte* z 1814 r. i konstytucji belgijskiej z 1831 r. Zob. R. Suppé, *Die Grund- und Menschenrechte in der deutschen Staatslehre des 19. Jahrhunderts*, Berlin 2004, s. 22; G. Gozzi, *op. cit.*, s. 240–241; M. Bożek, *Władza ustrojodawcza w niemieckim konstytucjonalizmie monarchicznym*, [w:] *Tendencje rozwojowe myśli politycznej i prawnej*, red. M. Maciejewski, M. Marszał, M. Sadowski, Wrocław 2014, s. 289. O współczesnym rozumieniu praw podstawowych zob. M. Borowski, *Grundrechte als Prinzipien*, Baden-Baden 2007, s. 68–134.

¹⁸ A. Haratsch, *op. cit.*, s. 51.

¹⁹ Pamiętać jednak należy, że konstytucja wspomnianej Wirtembergii była efektem „ugody” między królem a stanami. Więcej na ten temat: M. Bożek, *op. cit.*, s. 296.

²⁰ R.-J. Grahe, *op. cit.*, s. 41, 95. Doskonałym przykładem ograniczenia praw politycznych w poglądach von Mohla jest jego niezgoda z ideą powszechnego prawa wyborczego. Zob. więcej: R. von Mohl, *Das deutsche Reichsstaatsrecht. Rechtliche und politische Erörterungen*, Tübingen 1873, s. 342. O kwestii prawa wyborczego na terenie niemieckim w XIX w. zob. A.S. Kahan, *Liberalism in Nineteenth-Century Europe: The Political Culture of Limited Suffrage*, New York 2003, s. 50–65, 67–77, 93–101, 141–152.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

przez obywatela tzw. samodzielności (*Selbständigkeit*). Mowa tu przede wszystkim o niezależności w sensie ekonomicznym²¹.

Proces pozytywizacji praw zasadniczych na terenie niemieckim symbolicznie zakończył się wraz z uchwaleniem przez tzw. Parlament Frankfurcki Konstytucji Cesarstwa Niemieckiego. Określany „epokowym wydarzeniem”, zawarty w § 130–189 katalog „Praw Narodu Niemieckiego” był pierwszym przypadkiem proklamowania praw zasadniczych na całym obszarze mającego powstać państwa wszystkich Niemców. W zbiorze tym położono nacisk na zabezpieczenie wolności i praw jednostki w relacjach w państwie. Tak samo jak cała Konstytucja Frankfurcka, prawa te nigdy nie weszły w życie²². Klęska procesów nazwanych zbiorczo Wiosną Ludów oznaczała również odwrót od idei liberalnych na terenie niemieckim. Następny porównywalnie liberalny katalog praw i wolności obywatelskich zawarto dopiero w Konstytucji Republiki Weimarskiej²³.

OBYWATEL A NIE PODDANY I JEGO PRAWA ZASADNICZE

Omówienie katalogu praw obywatelskich w myśli Roberta von Mohla poprzedzić należy analizą jego poglądów odnoszących się do samego pojęcia obywatela. U von Mohla łączy się ono z jego autorską ideą państwa prawnego (*Rechtsstaat*). Nie jest celem niniejszego artykułu jej szczegółowe omówienie. Podnieść jedynie należy, że według von Mohla państwo zgodne z ideą *Rechtsstaat* było państwem opierającym się na określonej aksjologii (oprócz wymiaru formalnego zyskiwało również wymiar materialny). Dla von Mohla *Rechtsstaat* stanowiło jedną z wyróżnionych przezeń form państwa (obok państwa patriarchalnego, patrymonialnego, teokratycznego, klasycznego i despotycznego). Charakteryzowała ona według niego narody stojące na najwyższym poziomie rozwoju cywilizacyjnego. Była to więc forma państwa „nowoczesnego”, odpowiadającego potrzebom i duchowi ówczesnych czasów. Jednym z aspektów materialnego wymiaru idei państwa prawnego u von Mohla są koncepcje odnoszące się do szeroko rozumianej pozycji jednostki w tej formie państwa. Materializują się one przy omawianiu jego poglądów odnośnie do idei praw zasadniczych²⁴.

Przechodząc do omówienia pojęcia obywatela w myśli von Mohla, trzeba podkreślić, że wprowadził on rozgraniczenie między z jednej strony pojęciem poddanego (*Untertan*), a z drugiej – obywatela (*Bürger, Staatsbürger*)²⁵. Pojęcie poddanego łączył przede wszystkim z mniej rozwiniętymi od *Rechtsstaat* formami państwa (np. z państwem patrymonial-

²¹ R. Hachtmann, „Demokratische Anarchie“ oder „neue Lebensform der menschlichen Geschichte“? *Der Konflikt um die Grundrechte während der Revolution von 1848*, [w:] *Jahrbuch Menschenrechte 1999*, hrsg. v. G. von Arnim, V. Delle, F.-J. Huttner, S. Kurtenbach, C. Tessmer, Frankfurt am Main 1999, s. 238.

²² A. Haratsch, *op. cit.*, s. 54; G. Birtsch, *Gemäßigter Liberalismus und Grundrechte. Zur Traditionsbestimmtheit des deutschen Liberalismus von 1848/49*, „Geschichte und Gesellschaft. Sonderheft“ 1983, Bd. 9, s. 30.

²³ J. Franke, *Das Wesen der Frankfurter Grundrechte von 1848/1849 im System der Entwicklung der Menschen- und Grundrechte*, Diss. Bonn 1970, s. 19; N.M. Tończyk, *Konstytucja Republiki Weimarskiej z 11 sierpnia 1919 roku jako demokratyczna podstawa prawna totalitarnego państwa*, „Studia Iuridica Toruniensia” 2014, vol. 14, s. 379–397. O ustroju II Rzeszy Niemieckiej zob. J. Kostrubiec, *Nauka o państwie w myśli Georga Jellinka*, Lublin 2015, s. 20–23.

²⁴ A. Bosiacki, *Robert von Mohl i początki koncepcji państwa prawnego*, [w:] *Idee jako źródło instytucji politycznych i prawnych*, red. L. Dubel, Lublin 2003, s. 319–329.

²⁵ Pamiętać trzeba, że von Mohl nie był konsekwentny w przyjętym przez siebie rozróżnieniu pojęć obywatela i poddanego. Zob. Z.A. Maciąg, *Kształtowanie zasad państwa demokratycznego, prawnego i socjalnego w Niemczech (do 1949 r.)*, Białystok 1998, s. 88.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

nym). Poddanym był więc według von Mohla każdy zobowiązany do posłuszeństwa wobec władzy i świadczeń na rzecz wspólnoty²⁶. Nie znaczy to jednak, że pojęcie poddanego postrzegał jednoznacznie negatywnie. Co więcej, zauważył, że w państwie prawnym jednostka występuje często w tej pozycji, ale z tą różnicą, że w tej formie państwa jej obowiązki są wyznaczone przez powszechnie obowiązujące prawo²⁷. Natomiast „obywatel” to termin przypisywany do państwa prawnego, co dobrze obrazuje cytat: „Poddanych ma każde państwo, lecz obywatele tylko państwo prawne”²⁸. W przeciwieństwie do poddanego z pojęciem obywatela łączą się uprawnienia, które von Mohl skonkretyzował, dzieląc je na omawiane w tym artykule prawa obywatelskie (*staatsbürgerliche Rechte*) oraz prawa polityczne²⁹.

Warto pokusić się o stwierdzenie, że jednostka w Mohlowskim państwie prawnym postrzegana była dwukierunkowo. Uczony, formułujący swe poglądy jeszcze w czasach schyłkowego monarchicznego absolutyzmu, nie był w stanie oderwać się od postrzegania jednostki jako poddanego, posiadającego w państwie przede wszystkim obowiązki (w domyśle względem monarchy). Pojawia się jednak u niego już także pojęcie obywatela, odpowiadające ówczesnej „nowoczesnej” idei *Rechtsstaat*, która zakładała posiadanie przez jednostkę katalogu wolności i uprawnień w państwie.

Roberta von Mohla należy zaliczyć także do myślicieli opowiadających się za wyżej wskazanym „pozytywnym” pojmowaniem idei praw zasadniczych. Był on zwolennikiem zarówno ich kodyfikacji, jak i procesu pozytywizacji. Występowanie w państwie praw zasadniczych wiązało też ze swoją autorską ideą *Rechtsstaat*. Prawa te powiązane są bowiem z celem państwa prawnego w myśli von Mohla. Pozostają więc one w korelacji z wypełnianiem przez państwo zadania ochrony prawa oraz subsydiarnego wspierania obywateli w realizacji ich celów życiowych³⁰.

Von Mohl zetknął się z problematyką praw zasadniczych na początku swej kariery naukowej, gdy analizował ten rodzaj unormowań w ustroju swej ojczyzny – Wirtembergii³¹. Badając normy prawne obecne w konstytucji tego kraju, po raz pierwszy dokonał syntezy swoich autorskich poglądów w tym aspekcie³². Następnie, rozwijając je, wprowadził podział zgodny z panującą ówczesnie tendencją charakterystyczną dla niemieckiego wczesnego liberalizmu³³. Po pierwsze, wyodrębnił prawa obywatelskie (*staatsbürgerliche Rechte*), odnoszące się do wolności obywateli względem państwa. Po drugie, wydzielił prawa polityczne (*politische Rechte*), odnoszące się do udziału w rządzeniu państwem i nieprzynależne każdemu obywatelowi (poświęcił im mniej uwagi)³⁴. Razem składały się one na pojęcie

²⁶ R. von Mohl, *Encyklopädie der Staatswissenschaften*, Zweite Auflage, Tübingen 1872, s. 122–123.

²⁷ *Ibidem*, s. 123.

²⁸ Idem, *Das Staatsrecht des Königreiches Württemberg*, Zweite Auflage, Erster Band das Verfassungsrecht, Tübingen 1840, s. 316.

²⁹ R. Suppé, *op. cit.*, s. 117; R. von Mohl, *Encyklopädie...*, Zweite Auflage, s. 123–125; idem, *Das Staatsrecht...*, s. 316.

³⁰ E. Angermann, *Robert von Mohl 1799–1875 Leben und Werk eines altliberalen Staatsgelehrten*, Neuwied 1962, s. 121–122.

³¹ R. Suppé, *op. cit.*, s. 113, 121–122.

³² *Ibidem*, s. 114–115; G. Gozzi, *op. cit.*, s. 242.

³³ R.-J. Grahe, *op. cit.*, s. 89.

³⁴ R. von Mohl, *Encyklopädie...*, Zweite Auflage, s. 233; idem, *Das Staatsrecht...*, s. 313; R. Suppé, *op. cit.*, s. 118.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

praw zasadniczych (*Grundrechte*)³⁵. Jeżeli chodzi o prawa obywatelskie, to von Mohl definiował je jako „te wszystkie prawa obywateli państwa względem niego, które przynależą się im jako takim, bez żadnego szczególnego nabycia”³⁶. Prawa te przynależą się więc każdemu, wynikają z samego faktu posiadania obywatelstwa danego kraju, a ich występowanie jest charakterystyczne dla państwa zorganizowanego według idei *Rechtsstaat*³⁷. Należy je określać jako zbiór podstawowych zasad wyznaczających reguły relacji na linii państwo – jednostka (obywatel)³⁸.

KATALOG PRAW OBYWATELSKICH

Idea praw obywatelskich związanych z Mohlowską koncepcją *Rechtsstaat* funkcjonuje w wielu dziełach uczonego. Mowa tu przede wszystkim o *Prawie państwowym Królestwa Wirtembergii*, monumentalnej *Encyklopedii umiejętności politycznych* i *Prawie państwowym, międzynarodowym* oraz o *Polityce*. Dzięki analizie wszystkich pisemnych wypowiedzi von Mohla na ten temat można odtworzyć jego autorski katalog praw obywatelskich w państwie zgodnym z ideą *Rechtsstaat*.

Rodzajem prawa pierwotnego i wyjściowego wobec kolejnych praw i wolności było prawo obywatela do „trwałego udziału w państwie” (*bleibende Theilnahme am Staat*). Obejmuje ono prawo każdego obywatela do „bycia obywatelem”, zamieszkiwania w państwie oraz czerpania płynących z tego faktu korzyści³⁹. W przeciwieństwie jednak do współczesnych uregulowań konstytucyjnych von Mohl dopuszczał możliwość wydalenia obywatela z państwa, podyktowaną potrzebą ochrony dobra ogółu. Mogło to być uzasadnione sytuacją, w której obywatel dowiedział, że cele życiowe, które sobie założył, są sprzeczne z dążeniami albo poglądami większości⁴⁰. Z zasadą powyższą łączy się również postulat równości wobec prawa. Przez von Mohla była ona rozumiana jako równość wszystkich obywateli w procesie uwzględniania przez państwo realizowania przez nich dozwolonych dążeń życiowych⁴¹. Powiązaną z wyżej wskazaną zasadą równości obywateli jest też zasada „równości obywatelskich praw i ponoszonych ciężarów (obowiązków)” (*Gleichheit der bürgerlichen Rechte und Lasten*). Von Mohl opowiadał się za tym, aby zarówno prawa, jak i obowiązki obywatelskie rozłożone były między obywateli w sposób równy. Sprzeciwiał się więc sytuacji, w której jeden obywatel (lub ich grupa) odnosiłby same korzyści, a drugi – same straty⁴².

Kolejne wyróżnione przez von Mohla prawo obejmowało wolność osobistą obywateli oraz zasadę ochrony jednostki (*Schutz der Person*). Dotyczyły one szczególnie takich sytuacji, jak aresztowanie czy rewizja mieszkania⁴³. Takie działania państwa zawsze powinny mieć umocowanie w prawie oraz być proporcjonalnymi. Ochrona jednostki przejawia się

³⁵ R. von Mohl, *Encyklopädie...*, Zweite Auflage, s. 222–223.

³⁶ Idem, *Das Staatsrecht...*, s. 312.

³⁷ *Ibidem*, s. 316; R. Suppé, *op. cit.*, s. 119.

³⁸ R.-J. Grahe, *op. cit.*, s. 87.

³⁹ R. von Mohl, *Encyklopädie...*, Zweite Auflage, s. 223; R.-J. Grahe, *op. cit.*, s. 90.

⁴⁰ R. von Mohl, *Encyklopädie...*, Zweite Auflage, s. 224.

⁴¹ *Ibidem*, s. 225, 328–329. Dozwolone dla von Mohla były wszystkie działania niezagrażające prawom osób trzecich, instytucjom państwa lub ich celom ogólnym. Zob. idem, *Das Staatsrecht...*, s. 335, 406–407.

⁴² *Ibidem*, s. 335.

⁴³ Idem, *Encyklopädie...*, Zweite Auflage, s. 226–227, 329.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

dodatkowo w postulacie, aby wszelkie właściwie nabyte przez obywateli prawa były zabezpieczone przed nielegalnymi ingerencjami ze strony państwa. Również takie ingerencje muszą znajdować uzasadnienie w prawie powszechnie obowiązującym⁴⁴. Do formalnego wymiaru idei *Rechtsstaat* nawiązuje pogląd stanowiący, że obywatel jest zobowiązany „tylko do posłuszeństwa zgodnego z konstytucją” (*blos verfassungsmässiger Gehorsam*)⁴⁵. Jeżeli więc normy niższego rzędu (ustawy i rozporządzenia) nie są zgodne z najwyższym aktem ustrojowym, jakim jest konstytucja, to obywatel nie ma według von Mohla obowiązku im się podporządkować⁴⁶.

Omówienie praw obywatelskich odnoszące się do kwestii bardziej szczegółowych należy zacząć od często poruszanego w czasie *Vormärzu* problemu, czyli tzw. swobody myśli (*Denk-Freiheit, Meinungs-freiheit*). Związany był on z postulatem wszechstronnego, w tym duchowego rozwoju jednostki⁴⁷. W poglądach von Mohla na państwo prawne prawo to przyjmuje dwa wymiary. Jest to zarówno wolność badań naukowych, jak i wolność do swobodnego wyrażania poglądów na każdy temat⁴⁸. Doznają one jednak u von Mohla istotnych ograniczeń. Korzystanie z nich nie może bowiem naruszać prawa innych obywateli i prawa obowiązujące w państwie⁴⁹. Ponadto von Mohl podnosił łączący się z prawem do wyrażania opinii postulat wolności prasy. Niemiecki uczoney za prawo obywatelskie uznawał wolność swobodnego wyrażania myśli za pomocą druku i obrazu, przy czym i to prawo nie może naruszać praw osób trzecich oraz praw obowiązujących w państwie⁵⁰.

Prawem powiązaniem z wolnością myśli jest także wolność religijna (*freie Religionsübung*). Jak było to w przypadku wolności myśli, wolność religijna doznaje u niemieckiego liberała podobnych ograniczeń. Ujmując rzecz w sposób lapidarny, można stwierdzić, że przekonania i działalność religijna obywatela w państwie prawnym nie mogą zagrażać prawom innych obywateli, ich ogółowi oraz państwu. Co więcej, w sytuacji gdy panujące w państwie normy prawne, uznane przez ogół za słuszne, są sprzeczne z zasadami religijnymi wyznawanymi przez jednostkę albo ich mniejszość, to nie mają oni prawa żądać ich zmiany. Wszelkiego rodzaju organizacje religijne mogą wywierać na państwo wpływ, wprowadzając

⁴⁴ *Ibidem*, s. 227; idem, *Das Staatsrecht...*, s. 392.

⁴⁵ Idem, *Encyklopädie...*, Zweite Auflage, s. 323.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 324.

⁴⁷ R.-J. Grahe, *op. cit.*, s. 118; R. von Mohl, *Encyklopädie der Staatswissenschaften*, Erste Auflage, Tübingen 1859, s. 330. Zasada ta znalazła odzwierciedlenie również w liberalnej konstytucji Wirtembergii z 1819 r. Zgodnie z jej ust. 24 „Państwo zapewnia każdemu obywatelowi wolność osobistą, wolność wyznania i myśli, wolność własności oraz wolność do emigracji”. Zob. *Verfassung des Königreichs Württemberg* (25. Sep. 1819), www.jura.uni-wuerzburg.de/lehrstuehle/dreier/verfassungsdokumente-von-der-magna-carta-bis-ins-20-jahrhundert/verfassung-des-koenigreichs-wuerttemberg-25-sep-1819 [dostęp: 20.01.2020].

⁴⁸ R.-J. Grahe, *op. cit.*, s. 119.

⁴⁹ R. von Mohl, *Encyklopädie...*, Zweite Auflage, s. 29. Podobnie: idem, *Das Staatsrecht...*, s. 352–353; R.-J. Grahe, *op. cit.*, s. 121.

⁵⁰ R. von Mohl, *Encyklopädie...*, Zweite Auflage, s. 40; idem, *Das Staatsrecht...*, s. 363. Co ciekawe, w Parlamencie Frankfurckim von Mohl, który opowiadał się wcześniej za ograniczeniem wolności prasy (aby chronić przed jej nadużyciem), zagłosował za jej nieograniczoną swobodą. Zob. J. Hähnle, *Die politischen Ideen Robert von Mohls. Ein Beitrag zur Geschichte des älteren süddeutschen Liberalismus*, Tübingen 1921, s. 114. Wolność myśli, sumienia i prasy była gwarantowana również w Konstytucji Frankfurckiej. Zgodnie z jej ust. 143 prawem każdego Niemca jest swobodne wyrażanie swojej opinii słowem, piśmem, drukiem lub obrazem. Zob. *Verfassung des Deutschen Reiches vom 28. März 1849*, www.documentarchiv.de/nzjh/verfdr1848.htm [dostęp: 20.01.2020].

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

zmiany tylko na drodze legalnej. W przeciwnym wypadku muszą podporządkować się zasadom panującym w państwie, nawet gdyby były one sprzeczne z ich światopoglądem⁵¹.

Jednym z głównych poglądów von Mohla odnoszących się do istoty państwa był postulat wspierania swoich obywateli w realizacji „ich celów życiowych”, ale w sposób subsydiarny. Jednostka sama powinna najpierw zadbać o realizację swego celu. Jeżeli nie jest w stanie tego dokonać, powinna zwrócić się do wspólnot (organizacji) funkcjonujących w społeczeństwie, a następnie dopiero domagać się pomocy od państwa. W tym kontekście dużego znaczenia nabiera prawo do stowarzyszania się (*Associations-Recht*)⁵². Obywatele Mohlowskiego *Rechtsstaat* mieli więc prawo zakładać stowarzyszenia. Ich cele nie mogły jednak sprzeciwiać się zarówno prawom, jak i celom innych jednostek oraz ogółu⁵³. Jedność oraz niezakłócone funkcjonowanie państwa stanowiły dla von Mohla dużą wartość. Przyznawał on wobec tego państwu uprawnienie do kontrolowania i obserwacji działalności stowarzyszeń⁵⁴. Warto pamiętać, że w ówczesnej doktrynie niemieckiej funkcjonował pogląd zakładający ścisłą reglamentację przez państwo prawa do stowarzyszania się, wraz z zakazem stowarzyszeń politycznych⁵⁵. Swoimi poglądami na kwestię przyzwolenia na stowarzyszanie się, nawet w celach politycznych, von Mohl niewątpliwie usytuował się na liberalnym skrzydle doktryny niemieckiej⁵⁶.

Kolejnym prawem zabezpieczającym i wzmacniającym podmiotową pozycję obywatela w państwie było wyróżnione przez von Mohla „prawo wnoszenia skargi i petycji” (*Recht der Beschwerdeführung und der Petition*). Niemieckiego myśliciela cechowało przekonanie, że w naturze każdej władzy zakorzeniona jest chęć ciągłego rozszerzania swych wpływów oraz przekraczania prawa⁵⁷. Nawet najdokładniejsze ustawowe określenie praw przysługujących obywatelom nie zabezpiecza więc przed nadużyciami i ich łamaniem ze strony władzy⁵⁸. Obywatel musi posiadać prawo do tego, aby wnieść skargę (*Beschwerde*) przeciwko niezgodnym z prawem i niesprawiedliwym działaniom państwa. Zanoszenie petycji miało natomiast umożliwić obywatelom reakcję i żądanie od państwa uregulowania stanów faktycznych lub

⁵¹ R. von Mohl, *Encyklopädie...*, Zweite Auflage, s. 329–330. Należy podnieść, że von Mohl był zwolennikiem rozdziału instytucji kościelnych od państwowych. Sam, będąc protestantem, w zgodzie z postulatami wolności religijnej głosował w Parlamencie Frankfurckim przeciwko wydaleniowi Zakonu Jezuitów z obszaru Rzeszy Niemieckiej (zob. J. Hähnle, *op. cit.*, s. 114–115). Warto zauważyć, że jedynym państwem, które według von Mohla wprowadziło z sukcesem szeroko rozumiany rozdział Kościoła od państwa (czy też spraw religijnych i państwowych), były USA. Zob. Ch.A. Lerg, *Amerika als Argument: Die deutsche Amerika-Forschung im Vormärz und ihre politische Deutung in der Revolution von 1848/49*, Bielefeld 2011, s. 322. O relacjach między państwem a Kościołem katolickim na przykładzie doktryny Leona XIII zob. M. Sadowski, *Ze studiów nad państwem, władzą polityczną i stosunkami państwo – Kościół w doktrynie papieża Leona XIII*, [w:] *Przez tysiąclecia: państwo – prawo – jednostka*, red. A. Lityński, M. Mikołajczyk, t. 1, Katowice 2001, s. 209–218.

⁵² R. von Mohl, *Das Staatsrecht...*, s. 378.

⁵³ Idem, *Encyklopädie...*, Zweite Auflage, s. 330.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 226–227.

⁵⁵ J. Hähnle, *op. cit.*, s. 115. Więcej o prawie do stowarzyszania się zob. R. von Mohl, *System der Präventiv-Justiz oder Rechts-Polizei*, Tübingen 1834, s. 131–142. O ówczesnym rozumieniu prawa do stowarzyszania się zob. także: K. Welcker, *Association*, [w:] *Das Staats-Lexikon*, Bd. 1: *Encyklopädie der sämtlichen Staatswissenschaften für alle Stände*, hrsg. v. K. Welcker, Dritte Auflage, Leipzig 1856, s. 758–787.

⁵⁶ R. von Mohl, *Das Staatsrecht...*, s. 378–379; idem, *Encyklopädie...*, Zweite Auflage, s. 330.

⁵⁷ Idem, *Encyklopädie...*, Zweite Auflage, s. 640.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 639.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

rozwiązania danego problemu⁵⁹. Państwo z kolei ma obowiązek nie tylko respektować powyższe prawo, lecz także ustanowić instytucje, które w odpowiedni sposób będą badać skargi i petycje⁶⁰.

Katalog praw obywatelskich w myśli Roberta von Mohla zamyka prawo do swobodnego wyboru miejsca zamieszkania i przemieszczania się w państwie oraz łączące się z nim prawo do emigracji⁶¹. Dowodem na liberalizm niemieckiego uczonego jest jego sprzeciw wobec wprowadzania wszelkiego rodzaju „nieustających” więzów obywatela z państwem. W tym aspekcie to interes jednostki przeważał nad interesem państwa (wspólnoty). Jeżeli obywatel nie jest w stanie zapewnić w państwie realizacji swoich celów życiowych, to według von Mohla ma nie tylko prawo, ale nawet moralny obowiązek opuszczenia go. Decyzja należy więc zawsze do obywatela. Nie ma znaczenia, czy państwo może ponieść stratę w związku z jego emigracją⁶².

Do cech charakteryzujących *Rechtsstaat* w poglądach von Mohla należy zaliczyć również prawo do własności prywatnej oraz wolność gospodarczą⁶³. Wskazać trzeba, że prawo do ochrony własności (*Schutz des Eigentumes*) jest obecne u von Mohla w pierwszym wydaniu jednego z jego najważniejszych dzieł, czyli *Encyklopedii umiejętności politycznych*. Co ciekawe, w drugim wydaniu tej publikacji, które ukazało się pod koniec jego życia, ochrona własności nie została już wymieniona w sposób enumeratywny jako prawo obywatelskie (uczony nie wy tłumaczył powodów takiego działania). Błędem byłoby jednak stwierdzenie, że von Mohl wycofał się z głoszenia potrzeby ochrony własności prywatnej. W dalszym ciągu własność (obok ludności i terytorium) była przezeń rozumiana jako „podstawa życia państwa”. Opowiadał się także za udzielaniem przez państwo wsparcia różnego rodzaju przedsięwzięciom gospodarczym jednostek⁶⁴. Twierdził też, że każde świadczenie z własności obywatela na rzecz państwa powinno mieć umocowanie prawne⁶⁵.

PODSUMOWANIE

Jako jeden z głównych postulatów swej działalności naukowej i publicznej von Mohl wskazywał „umocnienie i rozszerzenie wolności narodu” (*Befestigung und Erweiterung der*

⁵⁹ Idem, *Das Staatsrecht...*, s. 414. O prawie do petycji (*Petitionsrecht*) mówili również inni niemieccy liberałowie, np. Johann Christoph von Aretin i Karl Theodor Welcker. Więcej na ten temat: J.Ch. von Aretin, *Staatsrecht der Konstitutionellen Monarchie*, Bd. 1, Altenburg 1824, s. 160; K. Welcker, *Petition*, [w:] *Das Staats-Lexikon*, Bd. 11: *Encyklopädie der sämtlichen Staatswissenschaften für alle Stände*, hrsg. v. K. Welcker, Leipzig 1864, s. 459–472.

⁶⁰ R. von Mohl, *Encyklopädie...*, Zweite Auflage, s. 227–228.

⁶¹ Kwestia prawa emigracji pojawiła się na obszarze niemieckim wraz z nadejściem reformacji i przyjęciem zasady *cuius regio, eius religio*. Odpowiadało jej prawo mniejszości religijnych do wyprowadzania się z państw. Jednak zaczęło ono tracić na znaczeniu wraz ze słabnięciem wpływu Rzeszy oraz wzmocnieniem tendencji absolutystycznych i merkantylistycznych w pojedynczych państwach. Szczególnie merkantylizm bazujący na zatrzymywaniu dóbr i ludzi doprowadził do zakazu emigracji. Ponowne obudzenie tendencji do swobody przemieszczania się przyszło wraz z ideami oświecenia, lecz zyskiwało tylko częściową aprobatę wśród rządzących państwami niemieckimi. Zob. R.-J. Grahe, *op. cit.*, s. 39–40.

⁶² R. von Mohl, *Encyklopädie...*, Zweite Auflage, s. 224, 233; R.-J. Grahe, *op. cit.*, s. 144; R. Suppé, *op. cit.*, s. 116. Warto wspomnieć, że prawo to zostało uregulowane również w ust. 133 i 136 Konstytucji Frankfurckiej. Zob. *Verfassung des Deutschen Reiches vom 28. März 1849*.

⁶³ R. von Mohl, *Encyklopädie...*, Zweite Auflage, s. 226.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 585.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 228.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

Volksfreiheit)⁶⁶. Bez wątpienia zaprezentowane wyżej poglądy niemieckiego uczonego nakazują umiejscowienie go po liberalnej stronie ówczesnej doktryny niemieckiej. Opowiadał się on za ideą *Rechtsstaat* (był jednym z jej głównych twórców). W jego poglądach zakładała ona m.in. rozbudowany katalog praw obywatelskich. Były one przez von Mohla związane z celem państwa prawnego, jakim był według niego możliwie najbardziej swobodny rozwój jednostki ludzkiej (obywatela)⁶⁷. Zaliczyć należy do nich prawo do niezakłóconego rozwoju osobowości jednostki i jej relacji społecznych, wolność osobistą i gospodarczą (własności) oraz wolność religii, opinii i stowarzyszania się. Ponadto warto wskazać na prawo do skargi i petycji jako ważny element Mohlowskiego *Rechtsstaat*⁶⁸.

Pamiętać jednak należy, że prawa obywatelskie przynależne każdemu obywatelowi w państwie, stanowiły tylko część praw zasadniczych. Były one przez von Mohla najbardziej rozbudowane, ale funkcjonowała u niego również idea praw politycznych, ograniczonych cenzusem⁶⁹. Z jednej strony uczony ten prezentował więc postulaty poszerzenia wolności jednostek w państwie, z drugiej zaś ograniczał prawa do rządzenia nim. Można więc uznać go za zwolennika tzw. wolności apolitycznych, niełączących się z pojęciem praw politycznych i ich wykonywaniem w państwie⁷⁰. Pojmowanie przez uczonego praw politycznych, kładzenie nacisku na ich elitarność, na potrzebę udowodnienia przez obywatela „zdolności” do tego, aby mógł brać udział w rządzeniu państwem, obnaża jego niekonsekwencję. Zarówno postulował on równość wobec prawa, jak i wyłączał z tej sfery wszelką działalność polityczną⁷¹.

Powyżej przedstawiony wywód potwierdza tezę, że poglądy von Mohla w kwestii praw obywatelskich można uznać za pokrywające się z głównymi nurtami wczesnego niemieckiego umiarkowanego liberalizmu z okresu przed i w trakcie Wiosny Ludów. Stanowiły one próbę znalezienia kompromisu między przekonaniem o potrzebie reformy i liberalizacji absolutystycznego *Polizeistaat* a dążeniami monarchów i konserwatystów chcących utrzymania *status quo*. Dlatego von Mohl nie tylko opowiadał się za tzw. pozytywizacją praw zasadniczych, lecz także dzielił je na prawa obywatelskie i polityczne. O ile te pierwsze przysługiwały wszystkim obywatelom (były zgodne z dążeniami ówczesnej burżuazji), o tyle te drugie ograniczone były cenzusem (tak aby nie naruszyć pozycji politycznej ówczesnych elit). Robert von Mohl wpisał się więc dobrze w tradycję niemieckiego liberalnego *juste milieu*, tzw. złotego środka w myśleniu o reformach ustroju państwa policyjnego⁷².

BIBLIOGRAFIA

LITERATURA

Angermann E., *Robert von Mohl 1799–1875 Leben und Werk eines altliberalen Staatsgelehrten*, Neuwied 1962.

⁶⁶ Idem, *Lebenserinnerungen von Robert von Mohl 1799–1875*, Bd. 1, Stuttgart–Leipzig 1902, s. 139; R.-J. Grahe, *op. cit.*, s. 86.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 90–91.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 90, 93; R. Suppé, *op. cit.*, s. 119.

⁶⁹ R. Suppé, *op. cit.*, s. 121.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ B. Stöcker, *Die Gemeinwohltheorie Robert von Mohls als ein früherer Ansatz des sozialen Rechtsstaatsprinzips*, München 1992, s. 40.

⁷² Zob. D.J. Mattheisen, 1848: *Theory and Practice of the German juste milieu*, „Duquesne History Forum” 1971, s. 187.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

- Aretin J.Ch. von, *Staatsrecht der Konstitutionellen Monarchie*, Bd. 1, Altenburg 1824.
- Birtsch G., *Gemäßigter Liberalismus und Grundrechte. Zur Traditionsbestimmtheit des deutschen Liberalismus von 1848/49*, „Geschichte und Gesellschaft. Sonderheft“ 1983, Bd. 9.
- Borowski M., *Grundrechte als Prinzipien*, Baden-Baden 2007.
- Bosiacki A., *Robert von Mohl i początki koncepcji państwa prawnego*, [w:] *Idee jako źródło instytucji politycznych i prawnych*, red. L. Dubel, Lublin 2003.
- Bosiacki A., *Z zagadnień koncepcji państwa prawnego w myśli niemieckiej XIX w.*, [w:] *Pro bono Reipublicae, Księga jubileuszowa Profesora Michała Pietrzaka*, red. P. Borecki, A. Czohara, T.J. Zieliński, Warszawa 2009.
- Bożek M., *Władza ustrojodawcza w niemieckim konstytucjonalizmie monarchicznym*, [w:] *Tendencje rozwojowe myśli politycznej i prawnej*, red. M. Maciejewski, M. Marszał, M. Sadowski, Wrocław 2014.
- Böckenförde E.-W., *Staat, Gesellschaft, Freiheit, Studien zur Staatstheorie und zum Verfassungsrecht*, Frankfurt am Main 1976.
- Chmieliński M., *Polityczna wizja społeczeństwa w poglądach Wilhelma Humboldta*, [w:] *Przez tysiąclecia: państwo – prawo – jednostka*, red. A. Lityński, M. Mikołajczyk, t. 3, Katowice 2001.
- Dubel L., *Robert von Mohl*, [w:] idem, *Historia doktryn politycznych i prawnych do schyłku XX wieku*, Warszawa 2012.
- Dziadzio A., *Koncepcja państwa prawa w XIX wieku – idea i rzeczywistość*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2005, nr 1.
- Franke J., *Das Wesen der Frankfurter Grundrechte von 1848/1849 im System der Entwicklung der Menschen- und Grundrechte*, Diss. Bonn 1970.
- Gozzi G., *Rechtsstaat and individual rights in german constitutional theory*, [w:] *The Rule of Law History, Theory and Criticism*, eds. P. Costa, D. Zolo, Dordrecht 2007.
- Grahe R.-J., *Meinungsfreiheit und Freizügigkeit. Eine Untersuchung zum Grundrechtsdenken bei Robert von Mohl*, Münster 1981.
- Hachtmann R., „*Demokratische Anarchie*“ oder „*neue Lebensform der menschlichen Geschichte*“? *Der Konflikt um die Grundrechte während der Revolution von 1848*, [w:] *Jahrbuch Menschenrechte 1999*, hrsg. v. G. von Arnim, V. Delle, F.-J. Huttner, S. Kurtenbach, C. Tessmer, Frankfurt am Main 1999.
- Haratsch A., *Die Geschichte der Menschenrechte*, Potsdam 2010.
- Hähnle J., *Die politischen Ideen Robert von Mohls. Ein Beitrag zur Geschichte des älteren süddeutschen Liberalismus*, Tübingen 1921.
- Heywood A., *Klucz do politologii*, Warszawa 2008.
- Kahan A.S., *Liberalism in Nineteenth-Century Europe: The Political Culture of Limited Suffrage*, New York 2003.
- Karpen U., *Die geschichtliche Entwicklung des liberalen Rechtsstaates: vom Vormärz bis zum Grundgesetz*, Mainz 1985.
- Kostrubiec J., *Nauka o państwie w myśli Georga Jellinka*, Lublin 2015.
- Lerg Ch.A., *Amerika als Argument: Die deutsche Amerika-Forschung im Vormärz und ihre politische Deutung in der Revolution von 1848/49*, Bielefeld 2011.
- Łuszczyńska M., *Prawo natury a prawo stanowione – dwa antagonistyczne ujęcia filozofii prawa*, „Annales UMCS sectio G (Ius)” 2005–2006, vol. 62–63.
- Maciąg Z.A., *Kształtowanie zasad państwa demokratycznego, prawnego i socjalnego w Niemczech (do 1949 r.)*, Białystok 1998.
- Mattheisen D.J., *1848: Theory and Practice of the German juste milieu*, “Duquesne History Forum” 1971.
- Merkwa M., *U źródeł idei praw człowieka. Kształtowanie prawnych i filozoficznych podstaw koncepcji praw człowieka*, Lublin 2018.
- Mohl R. von, *Das deutsche Reichsstaatsrecht. Rechtliche und politische Erörterungen*, Tübingen 1873.
- Mohl R. von, *Das Staatsrecht des Königreiches Württemberg*, Zweite Auflage, Erster Band das Verfassungsrecht, Tübingen 1840.
- Mohl R. von, *Encyklopädie der Staatswissenschaften*, Zweite Auflage, Tübingen 1872.
- Mohl R. von, *Encyklopedia umiejętności politycznych*, t. 1–2, Warszawa 2003.
- Mohl R. von, *Lebenserinnerungen von Robert von Mohl 1799–1875*, Bd. 1, Stuttgart–Leipzig 1902.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

- Mohl R. von, *System der Präventiv-Justiz oder Rechts-Polizei*, Tübingen 1834.
- Paluszyński T., *Historia Niemiec i państw niemieckich. Zarys dziejów politycznych*, Poznań 2006.
- Sadowski M., *Ze studiów nad państwem, władzą polityczną i stosunkami państwo – Kościół w doktrynie papieża Leona XIII*, [w:] *Przez tysiąclecia: państwo – prawo – jednostka*, red. A. Lityński, M. Mikołajczyk, t. 1, Katowice 2001.
- Stolleis M., *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland*, München 1992.
- Stöcker B., *Die Gemeinwohltheorie Robert von Mohls als ein früherer Ansatz des sozialen Rechtsstaatsprinzips*, München 1992.
- Suppé R., *Die Grund- und Menschenrechte in der deutschen Staatslehre des 19. Jahrhunderts*, Berlin 2004.
- Tarnowska A., *Spory doktryny wokół procesu konstytucjonalizacji praw podstawowych w Niemczech w II połowie XIX wieku*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2015, vol. 8(2).
- Tończyk N.M., *Konstytucja Republiki Weimarskiej z 11 sierpnia 1919 roku jako demokratyczna podstawa prawna totalitarnego państwa*, „Studia Iuridica Toruniensia” 2014, vol. 14, **DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/SIT.2014.018>**.
- Wahl R., *Rechtliche Wirkungen und Funktionen der Grundrechte im Deutschen Konstitutionalismus des 19. Jahrhunderts*, „Der Staat” 1979, vol. 18(3).
- Welcker K., *Association*, [w:] *Das Staats-Lexikon*, Bd. 1: *Encyklopädie der sämtlichen Staatswissenschaften für alle Stände*, hrsg. v. K. Welcker, Dritte Auflage, Leipzig 1856.
- Welcker K., *Petition*, [w:] *Das Staats-Lexikon*, Bd. 11: *Encyklopädie der sämtlichen Staatswissenschaften für alle Stände*, hrsg. v. K. Welcker, Leipzig 1864.
- Zieliński Z., *Niemcy. Zarys dziejów*, Katowice 2003.
- Zmierczak M., *Kształtowanie się koncepcji państwa prawnego (na przykładzie niemieckiej myśli polityczno-prawnej)*, [w:] *Demokratyczne państwo prawne*, red. H. Rot, Wrocław 1994.
- Zoepfl H., *Grundsätze des allgemeinen und des constitutionell-monarchischen Staatsrechts*, Heidelberg 1846.

NETOGRAFIA

- Verfassung des Deutschen Reiches vom 28. März 1849, www.documentarchiv.de/nzjh/verfdr1848.htm [dostęp: 20.01.2020].
- Verfassung des Königreichs Württemberg (25. Sep. 1819), www.jura.uni-wuerzburg.de/lehrstuehle/dreier/verfassungsdokumente-von-der-magna-carta-bis-ins-20-jahrhundert/verfassung-des-koenigreichs-wuerttemberg-25-sep-1819 [dostęp: 20.01.2020].